

ET REJSEBREV
FRA
I. N. MANNHEIMER.
MEDDELT OG FORSYNET MED ANMÆRKNINGER
AF
JOSEF FISCHER.

Berlin, d. 19de Juni 1821.

Kjære Hr. Raphael ¹⁾).

Først og fremmest mange, mange Tak for det Creditiv, De har anviist mig paa Warburg i Altona. Marcus Warburg, som er en særdeles artig Mand, underrettede mig om denne Deres Godhed Dagen før min Afreise fra Hamborg, men da mine Udgifter have været meget smaae, og jeg staaer mig særdeles godt med

¹⁾ Brevet er stilet til Grosserer Joseph Raphael jr., hvis Søns Datterdatter er gift med Hr. Pastor em. Alfred Kaae, der har overgivet Brevet til Mosaisk Trossamfunds Bibliotek.

Mannheimer har fra 15. Maj 1821 til Aarets Slutning faaet Fritagelse for Tjeneste ved Trossamfundet for at foretage en Rejse til Udlandet. Ønsket herom var uden Tvivl paavirket af de idelige Angreb, som han var udsat for, og som netop paa den Tid blev ført med Skarphed og Hensynsløshed. At det var hans hemmelige Ønske paa denne Rejse at finde Lejlighed til at ombytte sin besværlige Stilling her med en anden, hvor hans Virkestrang bedre kunde tilfredsstilles, og hvor den kunde finde en roligere og bedre forberedt Jordbund, er saare naturligt. Raphael, som var en af de ivrigste Reformvenner, var muligvis underrettet om hans Planer, og var derfor meget interesseret i Beretningen om Tilstanden i de jødiske Menigheder, som M. besøgte paa sin Rejse.

min Casse — uagtet jeg saavel i Hamborg som her logerer i et af de største Hotels —, saa har jeg ikke troet at turde gjøre Brug af Deres saa venskabelige Tilbud. Skulde imidlertid det Tilfælde indtræffe, at jeg ved min Ankomst til Wien finder min Pung altfor spæd, saa skriver jeg, efter Aftale med Hr. Warburg, til Altona, og har han i saa Fald lovet mig uden Ophold at sende mig den fornødne Vexel. I al Fald skylder jeg Dem, kjære Ven, den forbindtligste Tak! Det bidrager i al Fald til min Beroligelse at vide mig sikret mod Nød.

Dog De venter vel paa Efterretning[er] om Reformen og Reformatorerne! nu vel! Dem skal De have og det rigeligen! Jeg er nu indviet i hele de tydske Jøders Stilling og veed godt Beskeed. Jeg beskjæftiger mig næsten ikke med Andet og min Omgang er ganske beskrænket paa Tempelherrerne og deres Anhang, og derved er jeg en rolig og nøiagtig Tilskuer.

Altsaa først om Hamborg! Der staae Sagerne i *blomstrende* Flor! Templet¹⁾ er herligt organiseret, det bestyres med *Rolighed*, *Orden* og *Oeconomie*, tre Egenskaber, som indestaae for dets Varighed, og som alle 3 ere fremmede i vort Land! Direktorerne ere *sagkyndige* Mænd, der betragte Templets Anliggender som deres egen private Interesse, og som om deres egen Velfærd deraf var betingét, og saaledes maa det være, naar Sagen skal trives. Embedsmændene ere *duelige* og ufortrødne i deres Dont, mere behøves der ikke. At Ritualet endnu hænger lidt ved det Gamle skader i Hamborg ikke, da man dér har den Frihed »allmäh-

1) I Aaret 1818 dannedes i Hamburg en Forening »Reform-Tempelverein«, som stillede sig den Opgave, at indrette en Synagoge med reformeret Gudstjeneste. Synagogen blev aabnet den 18. Oktober 1818 og fejrede for kort Tid siden sit 100-Aars Jubilæum.

lich« at reformere. Man har allerede til Dato foretaget adskillige Forandringer saasom med Hensyn til קריאת התורה¹⁾ og Bønnen ואמת ואמונה²⁾, som ganske er strøgen og forandret(?); heller ikke synger man alle de Sager, som staae i deres תפלה³⁾, men man vexler, hvilket for Exempel er Tilfældet med ארון עולם⁴⁾, der ofte udelades. Man har den Hensigt, med Tiden kun at synge eller at læse hvergang enkelte Bønner, saa at Bønnebogen kun skal indeholde alle de Bønner, blandt hvilke man da har Valget. Om Præsterne qua Prædicanter kan jeg ikke sige Andet end godt. At Kley⁵⁾ fattes Foredrag, og Salomon⁶⁾ arbejder noget løst og let veed De formodentlig. Iøvrigt ere de begge vær-

1) Thoralæsning.

2) Bønnen efter Sch'ma i Aftenbønnen.

3) Bønnebog.

4) En Hymne i Morgenbønnens Begyndelse.

5) Dr. Eduard Kley var Prædikant ved »Tempel« i Hamburg fra 1818—1840.

6) Dr. Gotthold Salomon var Prædikant fra 1818 til 1857, og døde 17. November 1862 i Hamburg. Da Rabbinerembedet her i Byen efter OVERRABBINER ABRAHAM GEDALIAS DØD d. 8. Nvbr. 1827 blev vakant, var han blandt dem, der ønskede at komme i Betragtning ved Besættelsen. Inden Udløbet af Indleveringsfristen for Ansøgningerne fik han dog Betænkeligheder og trak sin Kandidatur tilbage. Af den udførlige Motivering skal her blot fremhæves, at han ikke kunde komme til Klarhed over, hvordan og blandt hvilken Del af Menigheden han egentlig skulde søge sin Virksomhed. Han har faaet Underretning om Tilstanden i København. Det store Flertal af Menigheden stiller sig fjendtlig imod enhver Reform, blandt disse kommer han ikke til at virke. En Del Familier af de dannede Klasser har ladet sig døbe, eller har, om de selv er forbleven indenfor Menigheden, dog ført deres Børn til Daaben. Kan den Slags Mennesker have nogen Interesse i en bedre Udformning af Jødedommen og dens Gudstjeneste? Under disse Omstændigheder ønsker han ikke at sætte de heldige Resultater paa Spil, hans Virksomhed ved »Tempel« i Hamburg alt har opnaaet. (Det mosaiske Trossamfunds Arkiv B. Nr. 921).

dige og kundskabsrige Mænd; Kley har jeg især en inderlig Hengivenhed og Agtelse for. Det er en sindig Mand med faste Principer, som tænker paa en Totalreformation og ikke som Salomon nøies med Surrogater. Dr. Salomon har den Feil, at han kun bliver staaende ved Formen, uden at bekymre sig videre om den egentlige תבליט¹⁾. Han troer, at Alting er godt, naar han kun præker; System og egentlig Reformation med Hensyn til Religionens Indre og Væsen ligger uden for hans Sphære.

Jeg var 11 Dage i Hamborg, og nød der meget godt, men har videre som Reisende ikke seet Noget. 2 Løverdage, 2 Festdage og 1 Confirmationsdag har jeg bivaanet i Templet; saaledes gik min Tid. og desuden var jeg altid indbudt og gjæsteret. Jeg havde saamange Indbydelser, at jeg endnu har nogle tilgode til min Tilbagekomst. Jeg har bestemt paa Hjemreisen at opholde mig i Hamborg nogen Tid og at prædike der, som Alle baade Præster og Publikum med megen Forventning seer imøde.

Angaaende Altona har nok Nathanson²⁾ sagt Dem eet og Andet, men den Mand misforstaaer mig som oftest. I Altona ere der nemlig flere, som ønske et Tempel for sig selv; Ruben Schiff Berlin, Herz Schiff, Jacob Meyer, nogle af Warburgerne og adskillige andre mindre betydelige. Dertil kommer, at de Folk gjerne ville bevæge Kongen til at give dem Borgerret³⁾; de forbinde nu begge Planer med hinanden. Sagen har hidtil kun været løs Snak, men min Relation om vor Regjerings Synsmaade og mine Opmun-

1) Maal.

2) Grosserer, senere Etatsraad M. L. Nathanson.

3) Anordningen af 29. Marts 1814 havde ingen Gyldighed i Hertugdømmerne.

tringer for en Deel have dog bragt denne Sag paa Nye »zur Sprache«.

Ved min Tilbagekomst vil det formodentlig komme til Udbrud, og gaaer det godt i Altona, saa vil det blive et Mønster for hele Europa! Thi hvad der skeer og er skeet i Berlin, Breslau og andre Stæder er saa godt som Intet, tvertimod til Skade for den gode Sag, dog derom siden!

Det fattes rigtignok Altonaerne paa Penge, men der findes dog adskillige formuende Liebhabere. De bidrage betydeligt til den hamborgske, og tænke heller ikke paa at gjøre det saa stort og kostbart. Hvad mig selv angaaer, da vilde jeg nok antage et Kald i Altona, men med den Betingelse at jeg beholdt min Bestalling som kongelig Embedsmand, og kun af Kongen selv blev forsat til en anden Menighed; ellers gjør jeg det ikke! De seer altsaa, hvor sindig jeg bedømmer Tingene, og er altsaa ingenlunde *beruset*, som Hr. Nathanson behagede at udtrykke sig.

Overhovedet synes jeg ikke godt det kan nogetsteds være værre, end det var i Kjøbenhavn i financier Henseende. Imidlertid har jeg altid baade i Hamborg som her i Berlin, naar man spurgte mig, »suchen Sie eine Anstellung?« svaret formelig: nein! og som Grund angivet, at det vilde være upassende at lade Regjeringen i Stikken, efterat den havde gjort saameget forat befordre mine Planer, og at jeg ikke med nogen Anstand af Kongen kunde fordre min Afskeed. Især her i Byen har denne Gjenstand været paa Tale. I Hamborg har man nemlig den Formodning eller som de kalde det Overbeviisning, at det aldrig vil realiseres i Wien! man fraraadede mig ganske at reise derhen, da det ikke kommer i Stand der, det var Aarsagen, hvorfor jeg først reiste til Berlin. Men her har Juveleren Ries (der er Directør for Templet i Leipzig og boer her)

sagt mig, at Wienerne ere paa den bedste Vei, han har viist mig et Brev, hvori en Wiener (Navnet var udeladt i Brevet, men det maa være en betydelig Mand, da han directe henvendte sig til Ries, som har et stort Navn qua Kjøbmand) — altsaa hvori Wienerne bade om Underretning, hvorledes et Tempel skulde organiseres med Hensyn til Ritus, Embedsmænd, Locale, Financer, kort i det Specielleste. Han sagde mig, »Sie können nie gelegener nach Wien kommen«. Han mener nemlig, at jeg, som kjender Tingene saa nøie og har seet de forskjellige Templer, bedst i Wien kan give Underretning og befordre Sagen. Præsident Jacobsen¹⁾ — De kjender ham nok, det er ham, den uhyre rige Mand, der drev Tingene i Cassel — sagde ogsaa: »Reisen Sie nach Wien, Sie werden bestimmt angestellt, ich stehe Ihnen dafür; was wollen Sie mit Copenhagen machen? Die haben es verdorben, und was einmal verdorben ist, lässt sich nicht wieder gut machen«. Imidlertid søgte jeg at berigtige hans Anskuelser over Kjøbenhavn; som tildeels lykkedes mig. Over »Jehova« er han især meget opbragt imod os!(?) Hvad *mig* personlig angaaer, er han mig meget hengiven; jeg kom til ham igaar Kl. 11 Formiddag, og han slap mig ikke. Jeg maatte blive der til efter Bordet. Da jeg gik, tilbød han mig sit Bord, saalænge jeg bliver i Berlin, jeg tog imod Tilbudet, men agter ikke at gjøre Brug deraf, paa ingen Maade! Med de Rige maa man ikke være altfor familiær; han er desuden en meget svag Mand, og lader til at være noget sinds-
svag. Saameget mere maa jeg holde mig i tilbørlig Afstand. Imidlertid har dog hans Bekjendtskab været

1) Israel Jacobson, Grundlægger af og Præsident for det jødiske Konsistorium i Kongeriget Westfalen, var 1812 flyttet til Berlin, hvor han i sit Hus havde indrettet en Synagoge med reformeret Gudstjeneste.

mig vigtigt og maa i Fremtiden være mig meget brugbart. I *Gumpertz*¹⁾ har jeg lært en sagkyndig Mand at kjende, som er fuld Fyr og Flamme, kun altfor forsigtig, og han gaaer ud af den skjæve Synspunkt, at de Gamle skulle bringes til at tage Deel i det Nye Tempel. Denne Gumpertz er en meget riig Mand, og en לַמְדָן²⁾ og Forstander for Templet. Nathanson kjender ham, jeg veed, han har spiist der. Præsterne her, Dr. Auerbach³⁾ og Zunz⁴⁾, ere vakre, dulige Folk. I *Lærdom* overgaae de langt begge de hamborgske Præster, men som Prædikanter staae de under Kley og Salomon, uagtet jeg endnu ikke har hørt Auerbach, men jeg venter ikke Stort. Den anden, Zunz, har jeg hørt i Løverdags, men det var elendig, tørt og keedsommeligt. Hos os blev en saadan Præken pebet ud, og jeg turde aldrig mere komme paa Prædikestolen; her kaldte man den recht gut! og der blev videre ikke talt om det. See saaledes maa det være, naar man interesserer sig for Sagen, og ikke blot gaaer i Templet til sin Moerskab! Denne Zunz er ellers en overordentlig לַמְדָן⁵⁾ og en meget lærd Mand. Han er ung, og meget simpel, endnu simplere maaske end jeg, men Alle have dog den største Agtelse for ham, uagtet hans Prædikener ikke due. Auerbach har havt den Ulykke, at hans Kone er bleven gal og blev bragt paa Charité (Hospitalet). Det berlinske Tempel (som jeg nu kom-

1) Købmand Ruben Samuel Gumpertz var en af Menighedens Forstandere.

2) En Talmudkyndig.

3) Isac Levin Auerbach var en af de første Prædikanter ved Jacobsons, senere Beers, Reformtempel i Berlin.

4) Dr. Leopold Zunz var kun kort Tid Prædikant ved »Tempel« i Berlin. Denne Virksomhed forlod han snart og viede den jødiske Videnskab sine fremragende Evner, paa hvilket Omraade han opnaaede Verdensberømmelse.

5) Talmudkyndig.

mer til) er under al Kritik, daarlig! Det er den gamle Schlendrian med en ny Kjole paa, og den nye Kjole er allerede forslidt. Det var for mig ganske det Samme som om jeg kom ind i den store Altonaer Jødesynagoge, som jeg flygtig har beseet, eller og kun i פייבש עססען Schul¹⁾. Foredraget er herligt, Musikken, saaledes at jeg troede, det var Friskolens Drengene fra Farvergaden. Auditoriet var støiende og urolig, og man skreeg קרוש²⁾ som i en rigtig Jødesynagoge. De kan troe mig paa Ære, det er sandt! Intet overdrevent! Jeg har sagt dem det! men de undskyldte sig med at Regjeringen er imod det nye Tempel, og derfor tør de paa ingen Maade forandre Noget, men det undskylder jo dog ikke den Uorden, som her hersker!

I Breslau har man villet aabne et Tempel, ogsaa efter Berlins Schlendrian, men den Fredag Aften, da det skulde aabnes, kom Courér med en Cabinetsordre fra Regjeringen, at det var forbudt. Nu forhandles Sagen her hos Kongen. Zunz og nogle Andre have Fuldmagt af Breslauerne, han har nylig indsendt sit Indlæg til Kongen, men jeg vilde ønske næsten, at det blev forbudt, fordi saadanne halve og forfeilede Indretninger skade Sagen. Enten i det Mindste som i Hamborg eller slet Intet. Hvad vi ikke gjøre, det kunne vore Efterkommere gjøre, men naar vi give dem Noget, som ikke duer, saa have vi betaget dem Friheden. Nu gaae vi videre! I Königsberg er en vis Frankolm³⁾ ansat til at confirmere med 2000, siger to tusind Daler

1) -Pheiwisch Essens Synagoge- en af de mange smaa Synagoger, som fandtes her efter den store Synagoges Brand i Aaret 1795, og som blev opretholdt af Philip Heyman Joseph, kaldet Pheiwisch Essen.

2) Menighedsbønnen: Kodausch = Hellig.

3) Isac Ascher Francolm (Cohn) var Prædikant i Königsberg fra 1820 til 1826, da Myndighederne nedlagde Forbud imod den reformerte Gudstjeneste.

Courant fast Gehalt. Men Gudstjenesten er der den gamle. Han præker kun; der har nylig været Confirmation, jeg troer af 50 Børn. I Potsdam, 4 Mil fra Berlin, har Auerbach ogsaa holdt Confirmation, og Vielser foretager Auerbach rundt omkring i Landet. Dog maa han altid have en ¹⁾ לַמְדִין med sig til at udtale den egentlige ²⁾ הַרִי אֵת וְ בִרְכַת קְדוּשֵׁין. Det var ogsaa en Galskab af den gode Mand, at give efter heri, enten eller, det sagde jeg ham, men de Folk er meget svage, Energie findes ikke her. Der er Kley og jeg ganske anderledes. I Heidelberg og (ulæseligt) prædiktes ogsaa tydsk, men Gudstjenesten er ikke forandret. Om Carlsruhe veed man Intet hverken (ulæseligt) eller i Berlin, man venter, at jeg skal bringe Efterretninger derfra. Nu kjender De omtrent Tingenes Stilling! Man skriver endnu bestandig. Der ³⁾ עַמְדוּנֵער רַב har igjen skrevet en heel Bog mod de nye Templer og ⁴⁾ ר' אֶהֱרַן הַאֶרִינֵער har vedkjendt sig sin første Mening *mod* de Gamle. Om David Friedländer⁵⁾ kan jeg desværre ikke sige Noget godt! Den Mand er ganske mod det, der hidtil er skeet, og derved egensindig og lidenskabelig i høieste Grad; han er ganske det Modsatte af det, som man venter efter hans Skrifter. Han veed selv ikke hvad han vil,

1) Talmudkyndig.

2) Vielsesritualet.

3) Rabbineren i Emden (Abraham Löwenstamm).

4) Rabbi Aron Chorin(er) var Rabbiner i Arad (Ungarn), Reformernes lærdeste Fortaler.

5) David Friedländer var en anset Købmand i Berlin, hvortil han var flyttet fra Königsberg; han udgav bl. a. en Oversættelse af den hebraiske Bønnebog og var en ivrig Talsmand for Jødedommens og Gudstjenestens Reform. Om hans offentlige Henvendelse til Overkonsistorialraad Teller med Anmodning om at blive optaget i Kristendommen under visse Forbehold se Mindeskrift S. 83. Hans i Brevet omtalte Børn gik over til Kristendommen uden Forbehold.

han er meget hypoconder, troer jeg, og da jeg præsenterede ham mine Breve, og han læste, jeg var Catechet, og hørte, at det var En, som confirmerer, blev han rasende, da han har den fixe Idee, at Jøderne ikke have nogen Troesbekjendelse! Han var yderst uartig imod mig, og jeg gik strax. Han inviterede mig til at komme igjen, og det skal jeg gjøre, men jeg skal vist undgaae at tale eet Ord om Religion med ham. Jeg skylder ham ligesom vor Rabbiner derhjemme Skaansel for hans Alder og hans Svagheds Skyld. De øvrige Reformatorer i Berlin gaaer det med ham ligesom det gik mig. De have Medlidenhed med ham og lade ham snakke og støie. Sønnen, som jeg ogsaa var hos, er derimod meget dannet og artig, men ogsaa ganske imod Templet. Det Løierligste er at den gamle ivrer ligesaa heftigt imod Christendommen som imod Jødedommen, kort! han er *ה'י הצי משונע*! Det har De vel ikke ventet, ja jeg saavist ikke heller!

Dog nu nok om Jødesager! Indlagt sender jeg Dem endnu et Par Billets, som jeg beder Dem at besørge laut Adresse. — Jeg veed, kjære Ven, at De tilgiver mig saadanne Friheder. Vil De ikke skrive mig, hvorledes det gaaer med mit Ritual og med Commissionen²). De veed nok, at jeg fik mit Brev om Talmud tilbagesendt af Repræsentanterne. Jeg har det endnu, og jeg

¹) Halv forrykt.

²) Den 20. Januar 1818 nedsatte Kongen en Kommission bestaaende af Professorerne C. F. Hornemann, N. C. Kall og P. E. Müller, OVERRABBINER Abraham Gedalia, Overlærer ved Drengeskolen Gedalia Moses, Mægler Heyman Gerson — i dennes Sted indtraadte 13. Februar Grosserer Joseph Raphael jr. — og Grosserer Simon E. Warburg med den Opgave at udarbejde et Kirkeritual for det mosaiske Trossamfund. Til denne Kommission indleverede Mannheimer en meget forkortet, hovedsagelig paa Dansk affattet Bønnebog, som findes i Rigsarkivet sammen med Kommissionens Indstilling.

troer, jeg lader Tingen beroe ved det, som er skeet. ¹⁾ *שב ואל תעשה* er her en god Ting, jeg er ²⁾ *יוצא* med det, jeg har sagt. At Kjøbenhavnerne have sendt et heftigt Stikbrev efter mig til Hamborg, veed De nok ikke, jeg er en ³⁾ *מסור* o. s. v. Hils, kjære Raphael,

1) Talmudisk Sætning: Hold dig i Ro uden at handle.

2) Jeg har gjort min Pligt.

3) = Angiver. At Angrebene paa M. ogsaa skulde følge ham paa hans Rejse i Udlandet, maa vel ligge i den Omstændighed, at den Strid, der i lang Tid kunde holdes indenfor Menighedens fire Vægge, nu af Modparten blev ført udenfor dennes Grænse. Ovennævnte Philip Heyman Joseph m. fl. indsendte i September 1820 et Andragende til Kancelliet om, at deres Børn maatte blive forberedt til Konfirmationen af en anden Lærer end Mannheim og efter en anden Lærebog end den af ham benyttede. Efter en Brevveksling mellem Repræsentanterne og M. om Formerne, sendte den sidstnævnte en Erklæring i Sagen til Kancelliet og lod sig i sin Ungdommelighed henrive til at fremkomme med meget stærke Udfald mod flere af Jødedommens Traditioner. Repræsentanternes Moderklæring var ikke mindre skarp, men den var, ret naturligt, ikke énstemmig. Tre Medlemmer, I. E. Bendix, M. Berendt og Meyer Levy, støtter sig til OVERRABBINERENS Betænkning og tilbageviser Mannheimers Angreb. De skriver bl. a.: »at Hr. M., der først for kort Tid siden har begyndt at studere Talmud, langfra endnu ikke har opnaaet den Indsigt i det rabbiniske Sprog, der udfordres til dette Studium. Thi til at gøre Religionen latterlig, behøves ingen særdeles talmudiske Kundskaber; man kan i saa Henseende blot studere Voltaire, Eisenmenger m. fl.« . . . »saa kunne vi dog ikke skjule, at vi netop ved at læse hans Forsvar maa føle, hvorledes enhver, der endnu besidder den mindste Kærlighed for vor Fædrene Tro, maa blues ved og harmes over dette hans Skrift« . . . »ved at se hele Menigheden angreben med Hensyn til dens borgerlige Følelser og Pligter, se den sat i et slet Lys hos Kongen og Medborgerne derved, at dens Religionsbegreber er fremstillede som umenneskelige, illiberale, inhumane og skadelige.« Men Mannheim fandt heller ingen Støtte for sine Yderligheder blandt sine Tilhængere indenfor Repræsentantskabet. M. L. Nathanson tager Andagtsøvelserne og den danske Guds-tjeneste i Forsvar ved at henvise til en ældre Erklæring om

Deres Kone og Deres Børn mange, mange Gange, begge Deres Herrer Brødre og Hr. Wulf beder jeg ligeledes at hilse. De to Demoiselles kan De sige, at jeg ingenlunde glemmer mine københavnske Confirmantinder; som en ægte רב¹⁾ seer jeg i Udlandet ikke paa noget Fruentimmer, og virkelig smager mig Damernes Conversation slet ikke. A propos! for Deres Anbefaling til Schwabes skylder jeg Dem særdeles Tak, det er et herligt Huus, jeg har spist der 2 Gange. Især syntes jeg særdeles godt om Mad. Gobert, som holdt en Klat af mig, Doctorinden derimod leed jeg ikke nær saa godt, hun er ganske prænumereret af Dr. Salomon! o. s. v. —

Om Berlins Gader og Huse og Torve og Porte, som andre Reisende tale saa meget om, skal jeg fortælle Dem det fornødne, naar jeg kommer hjem med min store Dagbog i Folio, propfuld af Nyheder — o. s. v.

Adieu, lev ret, ret vel med Alle Deres Tilhørende! og beed dem Alle ikke at glemme Deres

taknemmelige og hengivne Ven

Mannheimer.

Efterskr. Meddeel Vedkommende de fornødne Efterretninger af mit Brev! hvem og hvad, veed De jo selv bedst. Til Overlæreren skal jeg selv skrive idag.

àdieu.

dette Spørgsmaal, men Mannheimers religiøse Anskuelse og Spørgsmaalet om Lærebogens Ufuldstændighed erklærer han sig for inkompetent til at kunne bedømme. H. L. Réé og M. E. Bloch skriver ganske kort: »Vi er ucompetente til heri at afgive nogen Erklæring«. (Det mosaiske Trossamfunds Arkiv, Kopibog Litra »E«, S. 42—50).

¹⁾ Rabbiner.